

12 EYLÜL'ÜN İLETİŞİMSEL BELLEĞİ VE BİR BELLEK TAŞIYICISI OLARAK AHMET KAYA*

Dr. Öğr. Üyesi Göze Orhon

Hacettepe Üniversitesi

İletişim Fakültesi

ORCID: 0000-0003-4785-5068

Öz

Bu çalışma 12 Eylül'ün toplumsal belleğine özgül bir bakış açısıyla yaklaşmayı ve darbenin toplumsal belleğinin kuşaklararası niteliğini Ahmet Kaya örneği dolayısıyla çözümlemenin konusu haline getirmeyi hedeflemektedir. Kimi özgül nitelikleri nedeniyle Ahmet Kaya 12 Eylül belleğinin kuşak içi inşasında ve kuşaklar arası aktarımında önemli bir figür olarak ele alınmaktadır. 12 Eylül darbesini kişisel olarak deneyimlememiş, kendini sol siyasete referansla farklı biçimlerde tanımlayan, 1970-1999 arasında doğmuş kişilerle yapılan bir saha araştırmasının verilerine dayanan bu çalışmanın, görüşmecilerin bellek anlatıları aracılığıyla Ahmet Kaya'ya odaklanıyor olmasının nedeni, Kaya'nın hem kuşaklar arası bellek aktarımında hem de kuşak içi etkileşimlerde özgül bir rol oynamasıdır. Ahmet Kaya'nın bu özgül niteliği, onu hem 12 Eylül'ün iletişimsel belleğinin bir bileşeni, hem de bir bellek taşıyıcısı olarak tartışılmasını olanaklı kılmaktadır. Çalışma ilkin 12 Eylül'ü deneyimleyen ve deneyimlemeyen grupları, köklerini Mannheim'ın kuşak kavrayışından alan bir kuşak tartışmasıyla ele almakta, daha sonra görüşmecilerin anlatılarının sunduğu veriyi kavramsal olarak iletişimsel bellek ve bellek taşıyıcısı tartışmalarını odağa alarak çözümlemektedir.

Anahtar Sözcükler: 12 Eylül, Kuşak, İletişimsel bellek, Bellek taşıyıcısı, Ahmet Kaya

The Communicative Memory of the 12 September Coup and Ahmet Kaya as a Memory Carrier

Abstract

This study aims to examine the memory of the September 12 coup from a specific perspective, focusing on the intergenerational aspect of this memory through the example of Ahmet Kaya. Ahmet Kaya is considered significant in both the intra-generational construction and intergenerational transmission of the memory of the coup due to certain qualities. Drawing on data from field research conducted with individuals born between 1970 and 1999 who did not directly experience the September 12 coup but identify with leftist politics, this article centers on Ahmet Kaya to explore how his memory narratives resonate with interviewees. Kaya's role in both intra- and inter-generational transmission of the coup's memory allows for discussion of him as a component of communicative memory as well as a memory carrier. The study initially discusses the concept of generation, drawing from Mannheim's generational theory, to differentiate between those who experienced and did not experience September 12. It then analyzes interviewees' narratives using conceptual frameworks of communicative memory and memory

Keywords: 12 September, Generation, Communicative memory, Memory carrier, Ahmet Kaya

* Makale geliş tarihi: 29.04.2023
Makale kabul tarihi: 13.08.2023
Erken görünüm tarihi: 11.01.2024

12 Eylül'ün İletişimsel Belleği ve Bir Bellek Taşıyıcısı Olarak Ahmet Kaya

Giriş

12 Eylül 1980 darbesi pek çok nedenle Türkiye'nin yakın tarihi açısından belirleyici olmuş bir milattır. 12 Eylül'ün beraberinde getirdiği dönüşüm Türkiye'de sosyal bilimler yazınında hem farklı disiplinlerden yaygın biçimde ilgi görmüş hem de hayli ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Darbenin getirdiği toplumsal değişimin zemini, 24 Ocak 1980 Kararları'nın öngördüğü radikal bir ekonomik dönüşüm reçetesine dayandığı için, dönemin ekonomi-politiği eleştirel/heterodoks ekonomi yazını açısından son derece önemli olmuştur (Keyder, 1990; Boratav, 2008; Ozan, 2012). Bu büyük dönüşümün hukuki zeminini 1982 Anayasası teşkil eder. Bu zemin ilkin geçici bir anayasayla sağlanmış (Oran, 2003: 21), daha sonra darbeyi gerçekleştiren generallerin geriye dönük olarak eylemlerinden sorumlu tutulmamalarını sağlayacak olan 15. maddeyi¹ de içeren 1982 Anayasası'yla bu zemin kalıcı bir nitelik edinmiştir. Milli Güvenlik Konseyi ve onun atadığı üyelerden oluşan bir kurul tarafından hazırlanan Anayasa'nın (Tanör, 2008: 42) sonraki yıllar açısından en temel işlevi, sınırları keskin biçimde belirlenmiş bir politik ortamı ve olası bir toplumsal muhalefetin tartışmasız biçimde önünün kesilmesini garantiye almış olmasıdır (Coşar, 2002: 729). Bu geniş ekonomik ve politik manzaranın, sosyolojik karşılığı depolitizasyon, eşitsiz ekonomik bölüşümden pay almaya dönük bir rekabet ortamı ve cumhuriyetin kuruluşundan bu yana "toplumsal kurtuluş" ideolojisine inanan kitleleri "homo economicus" olarak radikal biçimde yeniden tanımlaması (Özkazanç, 1997: 42), daha da önemlisi, bu çağrının toplumun geniş kesimlerinde karşılık bulmuş olmasıdır. Arkasında bıraktığı bütün ihtilaflara karşın, 1982 Anayasası ve Kenan Evren'in Cumhurbaşkanlığının oylandığı 1982 tarihli referandumda, müspet oy oranı % 91,4 olmuş, 1983 Genel Seçimleri'nde 24 Ocak Kararları'nın faillerinden ve dönüşüm sürecinin en önemli mimarlarından biri olan Turgut Özal'ın Anavatan Partisi ile Turgut Sunalp'in kurduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi oyların

1 1982 Anayasası'nın 15. Maddesini de içeren 26 maddesi 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan referandumla değiştirilmiş ve 2011-2014 yılları arasında 12 Eylül hayatta olan iki faili (Kenan Evren ve Tahsin Şahinkaya) yargılanmıştır.

%70'ine yakını almıştır. 1982 Referandumuyla birlikte, 1983 Genel Seçimleri darbenin toplumsal karşılığı üzerine düşünmemiz için iki önemli tarihsel referans teşkil eder.

Öngörülen radikal dönüşüm², toplumsal örgütlülüğün yüksek, toplumsal muhalefetin hayli etkin olduğu koşullarda demokratik yollardan hayata geçirilemeyeceği için, yasama, yürütme ve yargıyı askıya almayı olanaklı hale getiren askeri darbe, gayrimeşru ve anti-demokratik getirilerine karşın, bu radikal dönüşümün gerçekleştirilmesi için uygun bir yordam olarak hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla, 12 Eylül 1980 darbesi, arkasında yoğun, derin ve etkileri onu deneyimleyenlerin hayatlarında yıllarca sürecek bir deneyim bakiyesi bırakmıştır. Bu bakiyenin en belirgin biçimde görünen yüzü, uzun yıllarını cezaevinde geçirmiş, işkence görmüş, insanlık dışı muamelelere maruz kalmış insanların deneyimleri olsa da, ne bu deneyimler ne de bu deneyimlerin dışında kalan ağır insani deneyimler, belli istisnai dönemler ve sınırlı alanlar dışında kamusal bir temsile ulaşmamıştır. Elbette 12 Eylül üzerine yazılmış sayısız edebi ürün ve anı kitabı bulunur³. 1980'lerin sonundan başlamak üzere 12 Eylül üzerine sayısız film çekilmiştir⁴. Özellikle 2000'lerin başında, 12 Eylül döneminin deneyimi sinema filmlerinin ve popüler televizyon dizilerinin konusu olmuştur. 12 Eylül yargılamalarının başladığı 2011 yılından itibaren birkaç sene 12 Eylül'ün toplumsal belleği açısından, kamusal sözün görece çoğaldığı ve görünür olduğu bir dönem yaşanmıştır. Ancak bu, deneyimin kamusallaşması açısından sınırlı ve kısa süreli bir dönemdir. 12 Eylül 1980 darbesi, bu sınırlı dönem dışında, hiçbir zaman kamusal düzeyde yüzleşme ve hesaplaşmanın konusu olmadığı için, beraberinde getirdiği deneyim ve üzerine üretilen söz de hiçbir zaman toplumun geniş ve farklı kesimleri nezdinde yaygınlık ve görünürlük kazanmamıştır. 12 Eylül'ün muhalifler için getirdiği toplumsal deneyim ve bunun toplumsal hatırlama ve ilişkili kavramlar etrafında incelenmesine dönük girişimler hala sayıca sınırlıdır (Orhon, 2015; Karacan, 2016). Bu sınırlılık, 12 Eylül'e dönük kuşak ve hatırlama merkezli sistematik çözümler, dahası

2 24 Ocak Kararları, ekonomik dönüşümü sağlayacak kurumsal dönüşümlerin gerçekleştirilmesi, Türk lirasının devalüasyonu, ticaretin serbestleştirilmesi, ihracat yönelimli bir ekonominin teşvik edilmesi edilmesi, devlet desteklerinin ortadan kalkması, faiz oranlarının yükselmesi ve yabancı yatırımların teşvik edilmesini (OECD'den aktaran, Eralp vd., 1993) içeriyordu. Ancak bu dönüşüm programının bir darbe aracılığıyla hayata geçirilmesinin sebebi, bu programın çalışan sınıflara getireceği yükü. Keyder (1990: 74), 1970'ler için uluslararası bir karşılaştırma yapıldığında, Türkiye'de mavi yakalı ücretlerinin, yüksek sendikalaşma oranı nedeniyle diğer ülkelere kıyasla, görece yüksek olduğunu anlatır.

3 Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Orhon (2015: 59-79; 2023).

4 12 Eylül'ün sinemada temsili için bkz. Maktav (2000, 79-84), Tekin (2013), Karabağ-Sarı (2013).

sonraki kuşakların 12 Eylül deneyimi ve belleğiyle nasıl ilişkilendiğine ilişkin bir ilgi söz konusu olduğunda, çok daha belirgin hale gelir. Bellek yazınında post-bellek (Hirsch, 2012) olarak adlandırılan ve herhangi bir tarihsel olayın onu bizzat deneyimlememiş kuşaklar tarafından nasıl hatırlandığını incelememize olanak sağlayan kavram, başta Yahudi Soykırımı olmak üzere, derin toplumsal uzanımları olan tarihsel olaylar etrafında ilgi görmüştür. Bu ilgi, Türkiye’de, çağdaş Türkiye tarihinin büyük toplumsal travmaları söz konusu edildiğinde, henüz bütünüyle karşılık bulmamıştır.

Bu çalışma, Türkiye’nin yakın tarihi açısından hem siyasal, ekonomik ve kültürel hem de beraberinde getirdiği insani bakiye açısından milat teşkil eden 12 Eylül 1980 darbesinin, onu deneyimlemeyen kuşaklar tarafından nasıl ve hangi dolaylımlarla hatırlandığını mesele edinen bir saha araştırmasının verilerine dayanmaktadır. 2020 yılında yapılmış ve 1970 ve 1999 yılları arasında doğmuş ve kendini sol siyasete referansla farklı biçimlerde tanımlayan on yedi kişiyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiş⁵, araştırmanın temel soruları yanında, sonraki kuşakların 12 Eylül’ü hatırlarken hangi dolaylımları kullandıklarına ilişkin de ayrıntılı veriye erişilmiştir. Bu çalışma kapsamında kullanılan sınırlı veri, kimi kültürel repertuarların hem farklı kuşakları birbirine bağlamakta hem de kuşak içi etkileşimler yoluyla iletişimsel belleğin oluşmasında merkezi bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu somut kültürel repertuarın kimi bileşenleri, 12 Eylül’ün sonraki kuşaklar tarafından hatırlanmasında taşıyıcı görevi görmekte, bir başka deyişle, bu kültürel repertuar 12 Eylül’ü deneyimleyen kuşaklarla deneyimlemeyen kuşaklar arasında bir köprü işlevini yerine getirmektedir. Diğer yandan, aynı repertuar kuşak içi etkileşimlerin de merkezinde durmakta, hem 12 Eylül sonrası kuşakların üyelerini birbirine bağlamakta hem de 12 Eylül etrafında kurulan iletişimsel belleğin bileşeni olarak ortaya çıkmaktadır. Bu veriler, kuşak, iletişimsel bellek ve bellek taşıyıcısı/taşıyıcıları etrafında oluşturulan bir kavramsal evren içinden yorumlanacaktır. Sonraki kuşakların 12 Eylül darbesine dair bir bellek inşa etmelerini sağlayan kültürel repertuar, beklenebileceği gibi, görece geniştir. Ancak bu repertuar içinde, hem bir bellek taşıyıcısı (Ben-Ze’ev ve Lomsky-

5 17 görüşmecinin 8’i kadın, 7’si erkektir. Görüşmecilere ulaşmakta kullanılan kriter 1970-1999 aralığında doğmuş olmaları ve kendilerini sol siyasete referansla (“solcu”, “sosyalist”, “devrimci” ve “demokrat” vd.) tanımlıyor olmaları olmuştur. Görüşmecilerin önemli bir kısmının farklı düzeylerde örgütlü bir geçmişi vardır yahut hala bir parti, dernek, çevre vs. altında örgütlülerdir. Görüşme kayıtları yazılı hale getirildikten sonra, görüşme içerikleri, temelde biçimden ziyade, söylenenlerin içeriğine odaklanmayı ve görüşmeci anlatılarını tematik biçimde kategorize etmeyi sağlayan, böylece görüşmecilerin anlattıkları içindeki “ortak tematik bileşenleri” saptamayı sağlayan tematik anlatı analizi aracılığıyla çözümlenmiştir (Riessman, 2005: 3).

Feder, 2022) hem de sonraki kuşaklarda iletişimsel belleğin (Assmann, 2008) bir bileşeni olarak ele alınabilecek Ahmet Kaya'nın özgül bir yeri bulunmaktadır. Çalışmada Ahmet Kaya hem bir müzik insanı ve ozan (*persona*) olarak hem de şarkıları dolayısıyla ele alınmakta ve bellek taşıyıcısı ve iletişimsel bellek bileşeni olarak anlamı görüşmecilerin anlatılarıyla ortaya konulmaktadır.

Kuşaklar, tarihsel/zamansal sosyolojik birimler oldukları kadar, aynı zamanda bellek topluluklarıdır. Mannheim'ın (1998) "Kuşak Problemi" tartışması ve bu tartışmada önerdiği, kuşakları tanımlamamıza olanak sağlayan kavram seti, kuşak ve bellek arasındaki dolayimsız ilişkiyi ele almamız açısından bugün hala zemin teşkil eder. Çalışmanın ilk bölümünde 12 Eylül'ü deneyimleyen ve deneyimlemeyen kuşaklar arasındaki farklılıkları ve ilişkiyi serimlemek ve bu kuşakların özgüllüklerini ortaya koymak için kuşak kavramına ilişkin bir tartışma yürütülecektir. Bu tartışmanın temel savı, kuşakları tanımlamamızı ve onları birbirinden ayırt etmemizi sağlayanın kültürel repertuarlar olduğudur. Ancak burada, daha geniş ve kapsayıcı bir kategori olarak kuşaktan ziyade, Mannheim'ın kuşaklar içindeki homojen grupları saptamamıza olanak sağlayan kuşak birimi kavramı, hem 12 Eylül'le politik nedenlerle teması olmuş politik grupları, hem de kendini bir politik kimlik dolayısıyla tanımlayan sonraki kuşakları tanımlamamız açısından daha elverişlidir. Bu tartışmaya bağlı olarak, devamında sonraki kuşakların 12 Eylül belleği iletişimsel bellek olarak ele alınacaktır. Sonraki kuşakların repertuarlarının özel olarak iletişimsel bellek çerçevesinde ele alınmasının nedeni, bu kuşakların deneyimlemedikleri bir tarihsel olay hakkında sahip oldukları belleğin, oluşum halinde, hareketli ve etkileşimsel niteliğidir. Daha sonraki bölümde ise, "bellek taşıyıcısı" kavramı etrafında yürütülen tartışma aracılığıyla Ahmet Kaya'nın 12 Eylül'ü deneyimleyen ve deneyimlemeyen kuşaklar arasında kurulan ilişkide oynadığı rol ortaya konacaktır. Son bölümde ise, Ahmet Kaya'nın bu nitelikleriyle sonraki kuşakların anlatılarında nasıl, ne şekilde yer bulduğu, nasıl anlamlandırıldığı görüşmecilerin anlatıları aracılığıyla ortaya konacaktır.

1. 12 Eylül Deneyimini Anlamak ve 12 Eylül Belleğinde Ahmet Kaya

Yukarıda 12 Eylül darbesinin Türkiye'nin dönüşümü açısından nasıl bir anlamı olduğundan söz edildi. Ancak 12 Eylül'ün insani bakiyesi, tek tek onu deneyimlemiş insanların hayatlarında bıraktığı izler, halihazırda toplumsal bir nitelik taşıyan biyografilerde 12 Eylül deneyiminin nasıl bir yeri ve anlamı olduğu soruları, 12 Eylül'ün ekonomi-politik analizinin sorduğu sorular kadar yakıcı sorulardır. Bu çalışmada, Ahmet Kaya'nın 12 Eylül belleği açısından

merkezi bir konumda değerlendirilmesi de, bu insani deneyimi müzikal biçimde kitlelere ulaştırması ve döneme özgü duygu yapısını (Williams: 1961) eş zamanlı olarak oluşturması ve bu oluşuma katkıda bulunmasından ötürüdür. Daha da önemlisi, Ahmet Kaya'nın müzikal ifadesi, sadece 12 Eylül deneyiminin içinden geçenleri değil, 12 Eylül deneyimine ve gerçekliğine hiç temas etmemiş olanları ya da sınırlı biçimde temas etmiş olanları da içine alacak biçimde genişlemiştir.

12 Eylül'ün insani bakiyesi çoğu zaman karşımıza bir suç ve hukuksuzluk bakiyesi olarak çıkar. 12 Eylül yönetiminin formel düzeyde hukuki ve siyasi olarak bütünüyle egemen olduğu 1980-1983 yılları arasında 650.000 kişi gözaltına alınmış ve 90 güne kadar uzayabilen gözaltı sürelerinde işkenceye uğramıştır. 1.683.000 kişi "komünist", "Alevi", "Kürt", "köktenci" veya "şeriat yanlısı" olduğu gerekçesiyle "fişlenmiş", 230.000 kişi toplam 210.000 davada sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanmıştır. İdam cezasıyla yargılananların sayısı 7000'dir ve içlerinden 517'sinin idam cezası kesinleşmiştir. 124 kişinin idam cezası onanmış, bu dönemde toplam 49 kişi idam edilmiştir. 30.000 kişi "sakıncalı" buldukları gerekçesiyle görevlerinden uzaklaştırılmış, 14.000 kişi vatandaşlıktan çıkarılmış, 30.000 kişi ise hukuki ve siyasi nedenlerle mülteci olarak yurtdışına gitmek zorunda kalmıştır. Başta Diyarbakır, Sağmalcılar ve Mamak Cezaevleri olmak üzere, işkence, kötü muamele, hükümlülerin "er" olarak muamele görmesi ve her türlü insanlık dışı muamele bu dönemde cezaevlerinde son derece yaygındır. 366 kişi "şüpheli" şartlar altında ölmüş, 299 kişi cezaevlerinde hayatını kaybetmiş, 171 kişinin işkenceye bağlı olarak hayatlarını kaybettiği belgelenmiş, 14 kişi cezaevlerindeki işkenceyi protesto etmek başlattıkları açlık grevlerinde hayatlarını kaybetmiştir⁶ (İnsan Hakları Derneği, 2010).

12 Eylül'de ne olduğunu anlatırken sıklıkla başvurulan bu çarpıcı döküm, 12 Eylül'ün arkasında bıraktığı "insani bakiye"yle ilgili fikir verir. Ancak diğer yandan, bu dökümde yüzlerle ya da binlerle ifade edilen yaşantılar, tikel insan yaşamlarında ayrı ayrı, birbirine benzediği kadar, birbirinden farklı olan deneyimlere karşılık gelir ve bu deneyimler aileleri, yakın çevreleri ile birlikte düşünüldüğünde milyonlarca insanın hayatına temas etmiştir⁷. Orhon (2015) ve

6 14 ölümün 11'i iki büyük açlık grevinde gerçekleşmiştir. 1981 yılında Diyarbakır Cezaevi'nde 5, 1984 yılında Diyarbakır'da iki, Sağmalcılar Cezaevi'nde dört kişi hayatını kaybetmiştir (Soyer, 2001). Açlık grevleriyle birlikte, Diyarbakır Cezaevi'nde dört genç mahkûmun 18 Mayıs 1982 tarihinde kendilerini yakarak öldürmeleri, 12 Eylül cezaevlerinde işkence ve kötü muamelenin hangi boyutlara ulaştığına ilişkin açık kanıtlardır.

7 12 Eylül'ü "sıradan" insan deneyimi aracılığıyla serimleyen biri erken tarihli, diğeri 2000'lerden sonra yayınlamış iki önemli çalışma için bkz. Tuşalp (1986), Mavioğlu (2006a; 2006b; 2008).

Karacan'ın (2016) çalışmaları, ilki farklı politik grupların kolektif belleği, ikincisi ise travma çerçevesinden 12 Eylül'ü deneyimlemiş insanların anlatılarını sistematik olarak inceleyen iki çalışma olarak, bu dökümün “insani” yüzünü ortaya koyar.

Kaya'nın şarkıları, pek çok başka şeyin yanı sıra, 12 Eylül'ün kıyıcı deneyiminin sesidir. Bir söyleşisinde, 12 Eylül'den önce sadece şarkı söyleyerek para kazanan bir müzisyen olduğunu dile getirir ve 12 Eylül'ün kendi hayatı açısından bir dönüm noktası olduğunu şu sözlerle ortaya koyar:

“1984 yılında cezaevinden çıktım. Abilerimizden, ustalarımızdan özgürlük ve demokrasi adına şarkı söyleyen tek bir insan yoktu. Herkes yasaklıydı ve köşelerine çekilmişti. Ben, tarihin önüme koyduğu görevi sonuna kadar yerine getirmeye çalıştım. Ancak bir tek hedefim vardı, geniş yığınlara ulaşmak”⁸.

12 Eylül Ahmet Kaya'ya daha önceden düşünmediği, tasarlamadığı bir sorumluluk yükler. Kendisi de 12 Eylül cezaevlerini deneyimlemiştir. Cezaevinden tahliye edilmesiyle ilk albümünü yapması arasında sadece bir yıl vardır. Şarkıları sadece cezaevi deneyimini değil, devrimci tecrübeyi, devlet şiddetiyle karşılaşmayı, dostluğu ve yoldaşlığı, aşkı, yalnızlığı özgün bir üslup ve müzikal biçimle anlatır. Şarkılarında, sadece 12 Eylül deneyimi değil, 12 Eylül öncesinin tecrübesi ve 1990'ların politik deneyimi de vardır (Kaya, 2019: 46). 1990'lardan itibaren şarkıları, 12 Eylül deneyimini de aşacak biçimde muhaliflere, kent yoksullarına, kendini dışlanmış hissedenlere, Kürt siyasi hareketinin öznelerine ulaşır. Dinleyici kitlesinin genişlemesi ve heterojenleşmesi, Kaya'nın türküler ve marşlar gibi geleneksel sol müzikal formlardan, “arabesk”e doğru açılan “özgün” bir tür yaratmış olmasıyla ilgilidir. Kaya'ya göre (2019: 49), soldan gelen “arabeskleşme” eleştirilerine karşın, Ahmet Kaya'nın bu melez müzikal türle yapmayı başardığı şey, arabeskin toplumsal tabanı ile toplumsal muhalefetin bağ kurmaya çalıştığı kitlelerin arasında “bir tekabüliyet ilişkisi” görmek ve bunun aracılığıyla “sol için yeniden düşünmek”tir.

Kaya (2016: 177), 12 Eylül darbesinden önceki tarihsel dönemin seslendirilmesinin Ahmet Kaya şarkılarının geçmişle ilişkisinin iki boyutundan biri olduğunu dile getirir. Bu ikinci boyutta, Kaya'nın “kişisel mücadele tecrübesinin şarkılarda dile gelmesi”yle bir geçmiş anlatısı kurulur ve “böylece Kaya darbe öncesinde kalan toplumsal mücadele deneyimini darbe sonrasında yeniden düzenlenen söylemsel hatta” taşır (Kaya, 2019: 177). Ahmet Kaya 12 Eylül öncesine dair, içinde mücadele deneyiminin genişçe yer bulduğu bir

8 https://www.youtube.com/watch?v=2_iKwMeo748&t=35s (01.04.2024).

geçmiş anlatısını, 1980'lerden sonra popüler hale gelen müzikal türlere eklemleyerek özgün bir tür yaratmıştır. Ancak, Ahmet Kaya şarkıları 12 Eylül tecrübesi açısından düşünüldüğünde, Kaya'yı son derece özgül bir konuma yerleştiren, bu tecrübeyi zorunlu politik kalıplara sokmadan, hümanist bir perspektiften ve bağımsız bir sesle dile getirebilmesidir. Bu ses 12 Eylül tecrübesine ilişkin "kişisel" ve "duygusal" olanın dinleyicinin evrenine girmesine olanak sağlamıştır. 1980'lerden sonra sol müzikte öne çıkmış pek çok müzik grubu, daha geleneksel sol formlara bağlı kaldığı gibi, genellikle politik olarak daha "angaje" bir kompozisyon içinde şarkı söylemiştir. Bu açıdan hem dilsel tercihler hem de müzikal biçem açısından adına "epik" diyebileceğimiz bir tercihten yana olmuştur. Oysa 12 Eylül deneyimini bir "yenilgi" olarak kabul etmek, aynı zamanda bir kaybı tanımak ve onun yasını tutmak anlamına gelir. Arğın (2003: 252) solun geçmişine dair bir "aktif unutmama"yı önerirken, geçmişle ilişkinin "karşılıklı" ve "sağlıklı" biçimde kurulmasının, diğer bir deyişle bir "yüzleşme"nin bunun için bir önkoşul olduğunu vurgular. Ahmet Kaya şarkılarının 12 Eylül'le bu tür bir yüzleşmeyi ihtiva edip etmediği tartışmalı bir konudur; ancak 1980'den sonra sol müziğin "epik" eğilimlerinin karşısına, Ahmet Kaya şarkılarının, Traverso'nun (2018: 46) söz ettiği anlamda, "bereketli" bir melankoliyle çıktığını söylemek mümkündür. Böylesi bir melankoli, kaybı tanıyan, kayıp üzerine konuşan, dolayısıyla geçmişle hemhal, ancak öte yandan da bu yas ve kayıp duygusunu bugünün sözüne ve mücadelesine taşımayı olanaklı kılan bir duygudur. Ahmet Kaya şarkılarının kişisel ve duygusal olanı seslendirmekten, yenilgiyi anmaktan ve anlamaktan çekinmeyen melankolisi, Butler'ın ifadesiyle (2016: 37), "kaybın dönüştürücü etkisi"ne açık, "yastan doğan, gücünü melankoliden ve kederden alan" (Traverso, 2018: 47) bir müzikal pratik olarak ortaya çıkar. Ahmet Kaya'nın 12 Eylül tecrübesi ve belleği içinde özel ve biricik bir konuma oturtan bu niteliğidir. 12 Eylül'le iç içe geçmiş biyografisi ve şarkıları kadar, Kaya'nın Türkiye'de solun kültürel tarihinde yer etmiş pek çok başka figür gibi zorunlu sürgüne gidişi ve sürgünde ölümü de dinleyicilerine tarihsel niteliği olan ortak bir yas duygusu bırakmıştır.

2. Bellek Toplulukları Olarak Kuşaklar, Ortak Deneyim Toplulukları Olarak Kuşak Birimleri

En basit haliyle kuşak, kişileri tarihsel zaman içinde konumlamaya ve yaş grupları arasındaki farkları anlamlandırmaya yarayan bir kategoridir (Pilcher, 1994: 481). Kuşaklar, popüler anlayışta genel olarak doğum aralıkları olarak düşünülürler. Buna göre kuşaklar, belirli yıl aralıklarında doğmuş insan toplulukları yahut aile içindeki zamansal dizgeye göre konumlanmış insanlar

olarak düşünülür⁹. Her kuşak elbette belli doğum aralıklarına da karşılık gelir, ancak bunlar yaşanan dönemin niteliklerine göre değişkendir. Kuşakların ortaya çıkmasını sağlayan biyolojik doğum, yaşlanma ve ölüm örüntüleri olsa da, kuşaklar bunlara indirgenemez (Pickering ve Keightley: 2013: 115). Toplumsal değişimin hızı (Mannheim, 1998: 190) başta olmak üzere, kuşakları birbirinden ayıran sınırlar her kuşak özgüllüğünde ayrı ayrı incelenmelidir.

Kuşaklar, aynı zamanda farklı biçimlerde ve farklı mesafelerde de olsa, tarihsel olayların ortak biçimde hatırlanması üzerine biçimlenmiş topluluklardır. Schuman ve Corning (2000: 914), kuşak tartışmasının merkezine “kolektif anlayış”ı (*collective knowledge*) yerleştirirler. Buna göre, bir tarihsel olayın bir grup insan tarafından nasıl hatırlandığı – o tarihsel olayın doğrudan ya da dolaylı olarak deneyimlenmiş olmasından bağımsız olarak – bize kuşakları tanımlamamıza olanak sağlayan bir veri sunar. Ortak hatırlamayı da kapsayacak biçimde, kuşaklar kültürel repertuarlar etrafında şekillenir. Kültürel repertuar, kuşakların yaşadığı dönemlerin toplumsal olaylarına, bu olayların etrafında oluşmuş kültürel ürünlere, bu olayların yorumlanmasında ya da onlara verilen duygusal karşılıklarda ortakça oluşturulmuş kolektif anlam çerçevelerine, belli türden bir anlayışa ve dünyayı yorumlama biçimine değin hayli kapsayıcı bir evrene karşılık gelir.

Kuşakların sınırları açısından daha da belirleyici olan geniş tarihsel ve toplumsal uzanımlara sahip olaylardır. Bu açıdan kuşaklar, özellikle de sıradışı tarihsel olayların belleğinin ürünüdür (Misztal, 2003: 88). 12 Eylül 1980 darbesi sadece beraberinde getirdiği insani deneyimle değil, aynı zamanda yarattığı sonuçlar ve bu sonuçların uzun vadeli etkileri nedeniyle de kuşaklar açısından belirleyici bir tarihsel olaydır. Kabaca 1940'lı yıllardan başlayıp 1950'lerin sonuna kadar uzanan sürede doğmuş olanlar, yaygın biçimde, birbirinden ayrı olarak 1968 ve 1978 kuşakları olarak anılsa ve üyeleri farklı konumlarla siyasal mücadeleye angaje olmuş olsa da, 12 Eylül darbesi etrafında ortak bir belleğe ve kültürel repertuara sahip olmasıyla bir kuşak teşkil eder. Bu, temelde, en yoğun biçimde politik sosyalizasyon yaşadıkları dönemde tarihsel olaylara “maruz kalmış” ya da onlara şahitlik etmiş olmalarından kaynaklanır (Klecka'dan aktaran Kertzer, 1983: 137). Ancak bu, 12 Eylül'ü deneyimleyen herkesin bütünüyle homojen bir grup oluşturduğu anlamına gelmez. Mannheim (1998: 184-187) aynı kuşak içindeki deneyim farklılıklarına işaret etmek için,

9 Türkçe'de belirgin bir karşılığı olmamakla birlikte, İngilizce'de “cohort” (yaş grupları) ve “generation” (kuşak) kelimeleri arasındaki ayrım, popüler kullanımla kuşaklara ilişkin sosyolojik anlayış arasındaki ayrımı yansıtır. “Cohort” doğum aralıklarına, yaş toplulukları arasındaki zamansal mesafeye karşılık gelirken, “generation”, yani kuşak, insan topluluklarını ortak hatırlamayla tanımlama olanağı sunar.

kuşakların içinde yer alan farklı “kuşak birimleri”nden söz eder. Bir kuşağın içinde birbirinden büyük ölçüde farklı, hatta antagonistik kuşak birimleri bulunabilir. Kuşak birimleri karşılaştıkları tarihsel olaylara benzer cevaplar üretmiş olmaları nedeniyle, kuşağa kıyasla daha somut ve homojen gruplardır ve üyeleri arasındaki ilişki daha bağlayıcıdır (Mannheim, 1998: 187). 1970’lerin yoğun ve çatışmalı politik ortamına 20’li ya da 30’lu yaşlarının başlarında dahil olan, örgütlü/sempatizan, solcu/devrimci bireyler ve politik kutuplaşmanın diğer ucunda yer alan aynı yaşlarda ülkücüler bir kuşağın içindeki farklı kuşak birimleridir¹⁰. Bu kuşak birimleri, 12 Eylül darbesine ilişkin farklı kolektif bellek çerçeveleri kullanmalarıyla birbirilerinden ayrılır (Orhon, 2015: 80-109).

Daha önce de belirtildiği gibi, bu araştırmanın bulguları yaşları (2020 yılı itibarıyla) 21 ile 50 arasında değişen ve kendini “solcu”, “devrimci”, “sosyalist”, “demokrat” olarak tanımlayan ve farklı biçimlerde de olsa, sol siyasi pratik ile temasları olmuş kişilerle yapılan görüşmelere dayanıyordu. Burada ise, tek bir kuşaktan değil, 12 Eylül’ü çeşitli dolaylımlarla tanıyan farklı kuşaklardan bahsetmek olasıdır. Ancak siyasi kimlikleri ve deneyimleri bu topluluğu görece homojen bir grup olarak ele almamızın olanaklı kılar. Burada 12 Eylül’ü deneyimlemeyen ama dolaylımlı biçimde de olsa bir 12 Eylül belleğine, yani 12 Eylül’ün post-belleğine (Hirsch, 2012) sahip kuşakların, kendilerinden önceki kuşaklarla ilişkisine dair özgül bir vurgu yapmamız gerekir. Daha önce, Mannheim’ın (1998) kuşakların oluşumunu, toplumsal değişimin hızıyla ilişkili biçimde ele aldığından söz etmiştik. 1980’ler bu açıdan özgül bir yer tutar: Ekonomik alanda ithal-ikameci/devletçi bir ekonomiden neoliberalizme ve uluslararası kapitalizme entegre olmaya uzanan bir dönüşüm durur. Siyasal alanda ulusal kurtuluş ideolojisinden ve onun seküler referanslarından, Türk-İslam sentezinin kurumsallaşmasına dönük kararlı bir girişim bulunur. Bunlar kültürel alanda da belirgin karşılıklar bulmuş radikal değişimlerdir. 1980’ler gibi radikal değişim dönemlerinde, kuşakların kendilerine özgü “entelektleri”nin özerk biçimde var olamadığı yahut yeterince gelişmemesi Mannheim’a göre olası bir sonuçtur. Mannheim (1998: 190), böyle dönemlerde kuşaklara özgü entelektlerin “embriyo” düzeyinde kalabildiğinden ve kuşak entelektlerinin henüz özerk biçimde var olmadan ortadan kalkabileceğinden söz eder. Bu durumun kaçınılmaz sonucu, böyle kuşakların kendilerinden önceki kuşağa ve onun kültürel repertuarına bağlılık geliştirmesidir: “Kendilerine özgü bir entelekti üretmelerine ket vurulmuş böyle kuşaklar, mümkün olduğunda, kendilerini daha tatmin edici bir biçime ulaşmayı başarmış bir önceki kuşağa ya da yeni bir biçime evrilme becerisini haiz bir sonraki kuşağa raptederler” (Mannheim, 1998: 191).

10 12 Eylül’ü deneyimleyen kuşak/kuşaklar etrafında daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Orhon (2015: 114-139).

Bu, sonraki kuşakların içindeki politik bireylerin 12 Eylül darbesi etrafındaki ilgisine de ışık tutabilecek bir savdır. Saha araştırmasına katılan görüşmecilerin önemli bir kısmı, 12 Eylül'e ilişkin hayli ayrıntılı bir bellek kaydı ortaya koyabilmişlerdir. Burada bellek kaydından kasıt, tarihsel olarak doğru, reel olaylar dizisini kusursuz biçimde hatırlamak ve anlatmak değildir¹¹. 12 Eylül kendi kimlikleri açısından merkezi bir yerde durur; bir milat ya da bir orijin muamelesi görür. 12 Eylül üzerine deneyim yoluyla değil ama, kuşaklararası ve kuşak içi etkileşimler yoluyla ve edebiyat, müzik, televizyon dizilerini içeren geniş bir kültürel repertuarla fikir, bilgi ve duygu edinmişlerdir. Bu kültürel repertuar içinde Ahmet Kaya belirgin ve hem kuşaklararası hem de kuşak için etkileşimleri ortaya koymaya olanak sağlayan bir figürdür. Bir sonraki bölümde, Ahmet Kaya'nın 12 Eylül'ü deneyimlememiş kuşakların belleğinde nasıl ve ne şekilde var olduğuna ilişkin bir tartışma yürütülecektir. Ahmet Kaya'nın sonraki kuşakların belleğinde ve gündelik hayatlarında var olma biçimi iletişimsel bellek tartışması dolayısıyla ele alınacaktır.

3. Sonraki Kuşaklarda İletişimsel Belleğin bir Bileşeni Olarak Ahmet Kaya

Assmann'ın (2008: 117) kültürel bellek ve iletişimsel bellek arasında yaptığı ayırım, yakın geçmişe ilişkin, gündelik, amorf, kurumsallaşmamış ve dağınık olan hatırlama edimi ve pratikleriyle, yakın olmayan geçmişe ilişkin, uzun erimli, güçlü biçimde şekillendirilmiş, kurumsallaşmış ve örgütlü olanları birbirinden ayırt etmemizi sağlar. Ancak bu iletişimsel belleğin “bellek” olma niteliğini değiştirmez. Assmann'a göre (2001: 59) iletişimsel bellek, birden fazla kuşağı kapsayabilecek bir zaman ufku saha sahiptir. Bu yönüyle birbirinin ardılı kuşaklar arasındaki bir bağlantıya işaret eder. Yukarıdaki kuşak tartışması ve özgül olarak da kuşaklar ve ortak hatırlama bağlamında düşünüldüğünde,

¹¹ Bellek anlatısı geçmişin basit bir yansıması, onun bir aynası olmadığı gibi, hakikatle ilişkisi açısından da “şahitlik”ten de ayrılır. Bellek araştırmacısı elbette hakikatin peşindedir, ancak ne kişisel anlatılara ne de grupların ortak biçimde oluşturduğu toplumsal çerçeveleri anlamaya çalışırken, anlatılanların hakikatle ilişkisini sınıma durumunda değildir ve hakikatle çelişen, onunla tam olarak uyumlanmayan anlatılara da müdahale etmez. Bellek araştırmacısının peşine düştüğü geçmiş anlatısıyla ilgili anlamaya çalıştığı, hem geçmiş anlatısının nasıl kurulduğu (içeriği), hem de neden ve nasıl (hangi koşullarda, hangi dinamikler aracılığıyla) o şekilde kurulduğudur. Ne bellek anlatısının kendisi ne de özde bu çalışma, anlatılanları hakikatle karşılaştırmak gibi bir işlevi yerine getirmeyi hedeflemez. Bellek araştırmasının amacı, geçmişin neden o değil de, bu biçimde hatırlandığını anlamaya çalışmaktır. Çünkü bellek araştırmalarının verisi, geçmişin nasıl hatırlanıyor olduğudur.

iletişimsel bellek kapsayıcı ve kurumsallaşmış kültürel belleğe kıyasla, kuşaklar arası bağlantıları düşünmek açısından son derece elverişli bir kavramdır. İletişimsel bellek, birden fazla kuşağın, ortaya çıkışına ve oluşuma ortak olduğu, bu yönüyle de kuşaklar ve kuşak birimlerinin çeşitliliği nispetinde çoğul olma potansiyeli taşıyan bellektir. Bu yönüyle, “kesin nesneleştirme”, sembolik kodlama (2001: 59) gibi araçlarla yüksek bir uzlaşım sallaık taşıyan kültürel bellekten ayrılır. İletişimsel belleğin taşıyıcıları “canlı tanıklar”dır; kültürel bellek ise “uzmanlaşmış, gelenek taşıyıcıları”nın dışlayıcı tasarrufundadır. İletişimsel bellek “bireysel biyografiler çerçevesinde tarihsel deneyimler” olma niteliğiyle, bir yanıyla Benjamin’in (2001: 123) tarihsel deneyime işaret etmek için kullandığı *Erfahrung* ile (deneyim) benzerlik taşır. Benjamin’in esasında modernlik deneyimini sorunsallaştırmak için yaptığı ikili ayrımın diğer bileşeni olan *Erlebnis*’ten (yaşantı) farklı olarak *Erfahrung* salınımı olan, oluşa temas eden tarihsel tecrübeye karşılık gelir. İletişimsel belleğin canlı tanıklarının olması ve çoğulluk potansiyeli, kültürel bellekte bulunmaz. Kültürel bellek yapısal nitelikler taşırken, iletişimsel bellek dinamiktir ve gündelik alışverişin içinde gerçekleşir ve biçimlenir. Kültürel bellek ve iletişimsel bellek arasındaki önemli bir başka ayrım, iletişimsel belleğin gündelik olana yakınlığı, kültürel belleğin ise gündelik olana mesafesiyle ilgilidir (Welzer, 2008: 285). Ahmet Kaya şarkıları, burada bahsedilen nitelikleriyle 12 Eylül’ün iletişimsel belleği içerisinde özgül bir yer tutar.

Öte yandan, Ahmet Kaya şarkıları bir yandan kuşaklararası biçimde kültürel bellek ürünleri olarak düşünülebilir. Bunlar bir önceki kuşağın deneyimini, sınırları belirgin formlarla ve örgütlü – bunlar kamusal beğeniye sunulmuş, endüstriyel kültür ürünleridir – biçimde dolaşıma sokan kültürel taşıyıcılarıdır. Ancak özgül olarak bu şarkıları sonraki kuşaklarda iletişimsel belleğin öğeleri olarak ele almamız temelde iki sebebe dayanmaktadır: Birincisi, Ahmet Kaya şarkılarının onların gündelik hayatındaki anlamları ve işlevleriyle ilgilidir. İletişimsel bellek gündelik yaşamdaki etkileşim ve iletişim yoluyla var olur; her ne kadar kurumsallaşmamış ve sabit formlara dönüşmemiş olsa da, grup üyelerini birbirine bağlayan duygulanımsal¹² nitelikler taşır ve belli “iletişimsel türler” olarak kendini gösterir (Assmann, 2008: 111). Bu iletişimsel türleri, kültürel bellek ürünlerinde olduğu gibi bir sabitlik yerine, “geçici bir sabitlenme” olarak düşünmek mümkündür. Welzer (2008: 285) bu durumu “kültürel oluşum”

12 Bu makale kapsamında maksatlı biçimde dışarıda bırakılsa da, bu iletişimsel bellek öğelerinin duygulanımsal nitelikleri, onları hem bir kuşağın üyelerini, hem de darbeyi deneyimlemiş ve deneyimlememiş kuşakları birbirine bağlamak konusunda son derece kuvvetli araçlar haline getirir. Gruplar farklı derecelerde de olsa, duygulanımsal bağlarla oluşur ve tutunurlar. Belirgin siyasal ve etik uzlaşmaları olan gruplarda hatırlamanın duygulanımsal boyutu ayrıca yoğundur. Bu gruplarda hatırlamak ait olmanın bir koşuludur (Assmann, 2008: 114).

olarak tarif eder. İletişimsel türleri ya da kültürel oluşumları, politik sosyallik pratiklerinin içindeki uzlaşımsal duraklar olarak düşünmek mümkündür. “Ahmet Kaya dinlemek” solcu/devrimci bir topluluk içinde uzlaşımsal bir eylemdir. Gidilen yerlerde Ahmet Kaya şarkıları çalar, içeride Ahmet Kaya çalmıyor olması bir mekânın kimlere hitap ettiğinin bir sağlamasıdır. Bu şarkıları iletişimsel bellek olarak düşünebilmemize olanak sağlayan bir başka konu, Ahmet Kaya'nın 12 Eylül'ü deneyimlememiş ve deneyimlemiş kuşaklar arasında kurduğu köprüdür. Yukarıdaki tartışmada da söz edildiği gibi, iletişimsel bellek birden fazla kuşağı içerecek kadar uzanımlıdır. Bu açıdan, Ahmet Kaya şarkıları bir önceki kuşağın deneyimini anlamak için bir anahtardır ama diğer yandan da, o deneyimi bugünde var etmenin, “onlar gibi” (“bir önceki kuşak gibi”) olabilmenin, yaşayabilmenin ipuçlarını sunar. Yine yukarıda, Mannheim'ın (1998: 191), kuşak entelekti kavramı aracılığıyla tartışıldığı gibi, 12 Eylül deneyiminin içinden geçmiş kuşakların entelekti, sonraki kuşaklar için halen referans teşkil eder. Ahmet Kaya da, bu tecrübe ya da referans çerçevesinin önemli bir bileşenidir.

Ahmet Kaya şarkıları gündelik hayatta tek başına, arkadaş evlerinde ve kafelerde hep beraber dinlenir, kasetleri arkadaşlarla değiş tokuş edilir: Metaforik olarak, şarkıları sonraki kuşaklar açısından 12 Eylül'ü hatırlamanın fon müziğidir. H. (1974-E)¹³ için Ahmet Kaya şarkıları yeni bir politik kimlikle tanışma sürecinin kültürel kanonu içinde yer alır. Şarkıları akranlarla birlikte dinlenir, kasetleri arkadaşlarla değiş-tokuş edilir, akranlarla kültürel etkileşimin malzemesi haline gelir:

Ama beni en çok etkileyen Ahmet Kaya olmuştu. İlk şeylerde onunla... Biraz ortaokuldan çıkış falan gibi. [Mahalle arkadaşlarıyla Ahmet Kaya kasetleri değiş tokuş ettiklerini anlatıyor. Ahmet Kaya şarkılarını kendi kendine ezbere söyleyebileceğinden ama söz gelimi, Grup Yorum şarkılarını ancak arkadaşlarla söylediğinde hatırlayabileceğinden bahsediyor]. Ahmet Kaya daha etkiliydi mesela.

Anlattıklarında Ahmet Kaya şarkıları bir yönüyle, aynı müzik türünün diğer bileşenlerinden ayrılır. H., Ahmet Kaya şarkılarını ezbere bildiğinden söz ederken, bir solcu olarak kendi biyografisinde bu şarkıların sözlerinin ve onların aktardığı deneyimin daha özel bir yeri olduğuna işaret eder. Ahmet Kaya şarkılarının politik kimlikle tanışma sürecinde kolektif anlamları da vardır: Bu şarkılar birlikte sosyalleşilen, vakit geçirilen, politik kimliğin ortak biçimde inşa edildiği mekanları da işaretler. Gidilen kafelerde Ahmet Kaya çalar. Mekanların kimlikleri açısından da Ahmet Kaya kerteriz görevi görür. E. (1984-E), solcu

13 Görüşmecilerin isimlerinin baş harfleri kullanılmıştır. Parantez içindeki bilgiler görüşmecinin doğum tarihini ve cinsiyetini ifade etmektedir (K-Kadın, E-Erkek).

olduğu ilk zamanlarda Ankara’da gittiği mekanlardan biraz da mesafeyle söz ederken, bir kafe ortamını Ahmet Kaya müziğiyle birlikte anlatır:

Ama bu yer altında. Solcuların takıldığı bir çay ocağı. Böyle şeylerden, şimdi tabi oralarda neler var bilmiyorum da, bu Limon Bazaar tipi yerler var. Oralarda bir yerde, bir binada, alta iniyorsun, bir kere daha iniyorsun herhalde, öyle bir şey. Bayağı yer altında, tıkış tıkış, milletin Ahmet Kaya falan dinlediği, deli gibi sigara içtiği, işte 90’lı yılların sonu, bir ortam. Oraya biz giderdik. Solcu kafesi falan diye.

Ahmet Kaya şarkıları öğrenci evlerindeki etkileşimin de bir parçasıdır. Bu kez orada olanlar açısından bir uzlaşmanın sonucu olarak dinlenir. N.’nin (1977-K) söyledikleri, öğrenci evinde en alışıldık pratiklerden birinin hep birlikte Ahmet Kaya dinlenmesi olduğunu ortaya koyar:

İşte Şiwan açıyorlardı. Ciwan Haco dinliyorduk, Ahmet Kaya zaten çok dinleniyordu... [...] Bir evin salonunu düşün, kocaman. Kaçak sigara, bir de diğer ne kadar sigara varsa. Çaydanlık, böyle şeker ortada. Bardaklar, böyle dolaşiyor. Oturacak yer kalmamış, artık yere oturuluyor. Ayakkabılar salona kadar girmiş, içerisi o kadar karışık ve kalabalık aynı zamanda. Son ses ya Ahmet Kaya açık, ya Şiwan açık, ya Ciwan Haco açık. Arada bir Ferhat Tunç dinleniyor. Politik mevzular genelde...

İletişimsel bellek yakın tarihin belleği olduğuna daha önce değinilmişti. Bu, kültürel belleğin uzak geçmişe, iletişimsel belleğin yakın geçmişe dair olduğuna dair kestirmeci bir sav olmaktan ziyade, iletişimsel belleğin henüz bütünüyle uzlaşım olmayan bir geçmiş kavrayışı içerdiğine dair bir vurgudur. 12 Eylül’ü deneyimlememiş kuşaklar, 12 Eylül darbesine dair kuvvetli bir fikre sahiptirler, ancak darbeye ilgili hatırladıklarına ilişkin etkileşim yoluyla oluşmuş ortak ve belirgin çerçevelere sahip değildirler. Onlar için 12 Eylül, bugünkü hayatlarını, kimliklerini, siyasal pratiklerini ve aslında tüm bunların içinde gömülü bulunan duygulanımı biçimlendiren belirgin bir geçmiştir. Ancak anlatıları deneyime dayanmadığı için, önceki kuşaklardan farklı olarak ne yaşadığına dair somut ve ortak bir fikre sahip değildirler. Özellikle 12 Eylül’ün farklı hukuki ve toplumsal yaptırımlarını deneyimlemiş insanların çocukları olanların anlattıklarında deneyime dayalı, daha belirgin öğelere rastlamak mümkünken, 12 Eylül’de ne olduğuna dair bir fikir edinmeye çalışanlar açısından dolayımlanmış geçmiş anlatıları daha işlevseldir. Farklı araçlarla, farklı seviyelerde, sınırları bütünüyle belirlenmiş olmayan toplumsal çerçevelerle hatırlamak iletişimsel belleğin belirgin bir niteliğidir. İletişimsel belleğin “uzmanları” yoktur; farklı katılımcılar tarafından – az ya da çok – farklı düzeylerde bilinir ya da tanınır (Assmann, 2008: 114). Kimi zaman 12 Eylül

deneyiminin içinden geçmiş insanlarla temas kurular; ancak kimi zaman da onlarla beraber, bazen de onların yokluğunda Ahmet Kaya şarkıları herkesin bakabileceği bir deneyim bakiyesi olarak orada durur. M'nin (1988-K) anlattıklarında, Ahmet Kaya şarkıları bu niteliğiyle belirir; 12 Eylül deyince aklına düşen şarkılar sorulduğunda verdiği cevap hem Ahmet Kaya'yı hem de 12 Eylül'ün kendisindeki hatırasını ortaya koyar niteliktedir:

Ahmet Kaya derim herhalde. Hemen mesela, neden bilmiyorum. Ahmet Kaya derim [12 Eylül'ü] hatırlatan [...]. “Şehirlere bombalar yağardı her gece” gelir. Başka 12 Eylül deyince... Evet, solcu şarkılar sanki böyle. Acı veren, içine şey yapan, acı çektiğimiz, bir daha olmaması için uğraşmamız gereken bir dönem gibi. Öyle bir yaşamamak için ne gerekiyorsa yapmam gerekiyor gibi hissediyorum yani.

M.'nin anlatısında, Ahmet Kaya şarkıları geçmişle ilgili olduğu kadar, aynı zamanda bugünle ve gelecekle de ilgilidir. Bu açıdan kendi zamansallığını yaratır. Ahmet Kaya şarkıları geçmişini anlatır, ancak gelecekte aynı deneyimle karşılaşmamak için bugünün mücadelesini işaret eder. M. bir daha “yaşamamak için ne gerekiyorsa yapmam gerekiyor” derken, içinde bulunduğu politik mücadeleyi kasteder. Bugünün mücadelesinin içinde 12 Eylül ve sonrası gibi bir dönemi tekrar yaşamamak için çaba da vardır. M. politize olduktan sonra babasıyla ilişkisinden söz ederken¹⁴, “Babamla politik tartışmalarımız hep 12 Eylül üzerine oldu diyebilirim aslında” der ve 12 Eylül'ün kendi belleğinde, deneyime dayanmayan, belirsiz ama değer yüklü imgesinden söz eder:

Ama dediğim gibi yani, böyle bir film gibi, sanki böyle 1990'lerin başında çekilmiş, böyle silik, böyle hafif sarılı gibi bir sahneler var gözümde. Ve korkunç şeyler, hep işkence, böyle sokağa çıkamıyorsun, böyle kitaplar yanıyor, herkes bir yerlerde pısmış kalmış gibi bir his var.

M.'nin zihnindeki imgeler pek çok görüşmeci için ortaktır. Bütünüyle somut olayların tasvirine dayanmasa da, akranlarla karşılaşmalar ve kültürel repertuarın anlattıkları dolayısıyla, kültürel ya da kolektif bellekten farklı olarak etkileşimsel, “karşılıklı ilişkiye dayalı” (van Dijk'ten aktaran Fischer, 2015: 4), dinamik ve değişken, henüz oluş halinde olan bir geçmiş tasarımı olarak tarif edilebilecek iletişimsel belleğin niteliklerini taşır. Sonraki kuşaklardaki 12 Eylül belleğinin en belirgin özelliği, 12 Eylül darbesinin ağır bir yenilginin miladı olduğu ve buna eşlik eden, “o zaman” ve “orada” ne olduğuna bakılmaksızın, “oraya” temas edilmeksizin içinde yaşadıkları ülkeyi, kendi siyasal pratiklerini ve kimliklerini anlamının ve anlamlandırmanın güç olduğu fikridir. Bu, 12 Eylül

14 M.'nin babası 12 Eylül öncesinde ülkücüdür.

bağlamında kuşaklararası ilişkinin de nasıl kurulduğuna dair ipucu verir. Bir yanıyla, bir önceki kuşağın deneyimi ve belleği o kadar baskındır ki, büyük ölçüde ondan ayrılmış bir bellek ve anlatı kurmak neredeyse olanaksızdır. Dolayısıyla sonraki kuşaklar – daha önce de bahsedildiği gibi – kendi entelektlerini yaratmakta güçlük çekerler. Önceki kuşaklarla ilişkileri bu yanıyla gerilimlidir: önceki kuşağın sesi ne tam olarak işitilebilir ne de dinlemekten vazgeçilebilir (Orhon, 2020: 35). Ahmet Kaya şarkıları bu karmaşık kuşaklararası ilişki açısından da önemli ipuçları sunar.

4. Kuşaklar Arasında bir Bellek Taşıyıcısı Olarak Ahmet Kaya

Ahmet Kaya ilk albümünü çıkardığı 1985 yılından, hayatını kaybettiği 2000 senesine kadar geçen on beş yılda, Türkiye’de sol müzik alanının en etkili ve en üretken müzisyenlerinden biri olmuştur. İlk albümü 1985 tarihli *Ağlama Bebeğim*’den başlayarak toplam on dokuz albüm yapmıştır¹⁵ (Kaya, 2016: 132). Yanı sıra, ölümünden sonra farklı müzisyenler tarafından şarkılarının seslendirildiği yedi “hediye” (*tribute*) albüm yayınlanmıştır. Profesyonel müzik hayatı yirmili yaşlarının sonlarına doğru başlamış ve çok erken yaşta vefat etmiş olsa da, popüler müzik endüstrisinin hayli hareketli olduğu 1990 ve 2000 yılları arasında, yaklaşık beş milyonluk bir albüm tirajına sahiptir ve bu rakamla Orhan Gencebay, Bülent Ersoy gibi isimlerinin de bulunduğu en yüksek tirajlı on müzisyen arasında yer alır (Milliyet, 2000). En çok satan albümü 1995 tarihli *Beni Bul*’ken, kimi kaynaklara göre de son albümü olan 1998 tarihli *Dosta Düşmana Karşı* daha yüksek bir satış rakamına ulaşmıştır (CNN Türk, 2014). *Beni Bul* albümü, Ahmet Kaya’nın şarkılarının solcu/devrimci dinleyici sınırlarını belirgin biçimde aşmış, siyaset aşırı bir popülerlik kazanmasına, hatta ülkücüler tarafından dinlenmesine ve sahiplenilmesine neden olmuştur. Kaya, 10 Şubat 1999 günü “yılın en iyi sanatçısı” ödülünü aldığı Magazin Gazetecileri Derneği ödül gecesinde yaptığı konuşmada, Kürtçe bir şarkı söyleyeceğini ve bu şarkıya bir klip çekeceğini söylediği için saldırıya uğramış, bu saldırıyı müteakiben Türkiye’den ayrılmak zorunda kalmış ve yaklaşık bir sene sonra, henüz 43 yaşındayken ölümünden sonra yayınlanacak olan *Hoşçakalın Gözüm* albümünün kayıtları sırasında kalp krizi geçirerek sürgünde (Paris’te) vefat etmiştir.

Ahmet Kaya bir kuşak birimi ile sonraki kuşakların politik toplulukları arasında, 12 Eylül’ün bellek taşıyıcısıdır. Şarkılarının 12 Eylül geçmişiyile ilişkilene biçimleri bir yana, sonraki kuşakların apaçık biçimde aşına olduğu,

15 Bunlardan ikisi Resitaller 1 ve 2 olarak isimlendirilmiş konser kayıtlarıdır.

12 Eylül deneyimini dinlemek, duymak, dahası hissetmek istediklerinde başvurdukları sestir. Bellek taşıyıcıları, bir geçmiş anlatısını sonrasında gelen kuşaklara aktaran araçlardır ve kuşaklararası aktarımda hayati bir rol oynarlar. Kimileri bellek taşıyıcılarını daha geniş biçimde düşünür ve bir nesne, bir mekân yahut herhangi bir başka fenomenin de bellek taşıyıcısı olabileceğini dile getirir (Williams, 2019: 130); kimileri bellek taşıyıcılarını somut insanlar ve kuşaklararası “kahramanlar” olarak ele alır (Ben Ze’ev ve Lomsky Feder, 2022). Her iki bakış açısını da kapsayacak biçimde, Ahmet Kaya fiziksel varlığıyla da, aktardığı geçmiş deneyimi ve bunun etrafında kurduğu duygulanımla da kuşaklar arasında bir köprü işlevi yerine getirir.

Bellek taşıyıcıların işlevi, kuşaklar arasındaki aktarım kuşak birimleri özgüllüğünde gerçekleştiğinde daha da kuvvetli hale gelir. Farklı kuşaklara mensup olsalar da, benzer değerleri taşıyan, benzer dünya görüşlerine sahip, yaşadıkları hayatı anlamlandırırken benzer çerçeveleri işe koşan insanlar açısından geçmişi her iki kuşak ya da kuşak birimi tarafından anlamlı biçimde yorumlayarak kurucu olayları yeniden canlandırma, ortak bir *ethos*’u çağırma kabiliyetine sahiplerdir (Ben Ze’ev ve Lomsky Feder, 2022: 1). Görüşmecilerden A. (1990-K) 2010’larda öğrenci olduğu üniversitede bir Ahmet Kaya anması düzenlemiş olduklarını anlattığı sırada, kendini ait olduğu kuşağın politik eylemlerini 1970’li yılların devrimcileriyle kıyasladığı bir anda bulur. “O zamanlar neler neler yapmışlar. Biz şimdi şurada bir tane Ahmet Kaya anması yaptık diye kendimizi devrim yaptık zannediyoruz” derken bugün ile geçmişin iç içe geçtiği, bugüne ilişkin bir anlatıda geçmişin Ahmet Kaya aracılığıyla zuhur ettiği bir durumu ifade eder. Ahmet Kaya anması yapmak bir yandan bugüne ilişkin anlam yüklenen ve önemsenen bir politik eylemken, diğer yandan Ahmet Kaya’nın anlattığı geçmişle kıyaslanır.

Kimi durumlarda Ahmet Kaya kuşaklararası karşılaşmaların doğrudan merkezinde durur. F., kendisinden hayli büyük olan ablasının 12 Eylül öncesinde yaşadıklarını uzun uzun anlatır. Ablasının yaşantısı onun için 12 Eylül’e dair hatırladıklarının bir başka insana ait olan deneyimsel zemindir. Ancak sitayişle bahsettiği bu yaşantı, 1990’lı yıllara gelindiğinde değişmiş ve F.’de (1971-K) bu kez başka duygular yaratmış ve yerini (açıkça dillendirilmese de) bir tür kızgınlığa bırakmıştır. Farklı kuşakların üyeleri olarak yaşadıkları karşılaşmada Ahmet Kaya’nın bir deneyim ve sonrasında gelen yenilgiyi anlattığı *Yorgun Demokrat* albümü ve şarkısı, o çatışmanın anlatımı olarak hatırlanır. Bir başka deyişle, *Yorgun Demokrat* iki farklı kuşağın üyeleri arasındaki karşılaşmanın zemindir:

Hatta ben şunu hatırlıyorum; ablamlarla eniştem 90’larda artık tamamen apolitize olmuşlar, çünkü çok yorulmuşlar, yaşadıkları şeyler, öyle anlatıyorlardı. Ben de çok üzülüyordum, ya nasıl

böyle... Tam da benim atak yaptığım zaman, her şeyin farkına vardım, Kürt hareketi de gelişmiş falan. Onlara hesap sorardım nasıl böyle insanlar olabilirsiniz falan. Tam o sırada da Ahmet Kaya'nın *Yorgun Demokrat* albümü çıkmıştı. *Yorgun Demokrat* şarkısını hep onları düşünerek... Demek öyle mi düşünüyorlar... Meşrulaştırmaya çalışıyordum. Birden iflahı kesilecek kadar bir insan nasıl bu hale gelir. İşte çocukları olmuştu falan. Yani, konduramıyordum bu kadar pasifize olmayı. Onlar da sen bizim ne yaşadığımızı biliyor musun falan gibi şeyler yapıyorlardı.

F.'nin anlattıklarında sadece çatışma yoktur; *Yorgun Demokrat* şarkısı, aynı zamanda kendisinden önceki kuşağın deneyimine yaklaşmanın bir aracıdır. F. ablasının ve eniştesinin 12 Eylül sonrasında yaşadıklarından ötürü politik mücadeleden uzaklaşmalarını içine sindiremez. Ancak *Yorgun Demokrat* şarkısının anlattıklarında buna gerekçeler bulmaya, geçmişteki yoğun deneyimin yarattığı yorgunluk ve uzaklaşmayı şarkının söyledikleri aracılığıyla anlamlandırmaya çalışır. Bu karşılaşmada Ahmet Kaya'nın yeri son derece özgüldür: F. "Ahmet Kaya çıkınca işler değişti" derken, 12 Eylül deneyiminin onun şarkıları aracılığıyla kamusallaşmasının kuşaklararası karşılaşmaların önünü açtığına işaret eder. B.'nin (1982-K) anlattıklarında da benzer bir karşılaşma söz konusudur. B.'nin siyasetle tanışmasında Ahmet Kaya başat figürlerden biridir, ancak zaten siyasetle karşılaşma, kendi ebeveynlerinin 12 Eylül deneyimiyle bir çocuk olarak karşılaşmasıyla koşuttur. Ahmet Kaya hem onların deneyimini tanıma hem de siyasetle tanışmanın aracıdır:

Ben ne zaman tanıştım politikayla? Kenan Evren'in aslında o kadar da iyi bir adam olmadığı bana işaret edildiğinde. Ahmet Kaya şarkılarını dinlerken... O şarkıların getirdiği hüznün, karamsarlıkla falan... Annemin, babamın böyle mutsuzluğuyla belki. Tabi bunu şimdiden bakınca anlıyorum ama.

B.'nin babası 12 Eylül'den sonra, siyasi ve etnik kimliği nedeniyle işten çıkarılmıştır. Bu durumun beraberinde getirdiği bir dizi değişiklik, çocukluğunun berrak anıları arasında olduğu gibi, aynı zamanda biyografisini de belirleyen deneyimler olmuştur. Çok küçük yaşlardan itibaren Ahmet Kaya dinlediğini anlatır. O yaşlarda bir çocuk açısından şarkıların sözleri anlaşılmaz olsa da, anlattıklarına göre, babasının deneyiminden başlayıp bütün aileyi saran bir ruh halinin ifadesini şarkılarda bulur. Bunlar, yine bir çocuk açısından, kelimelerle ifade edebilecek duygular değildir. Ahmet Kaya şarkılarının duygusu hem onun hem de aile içinde açık biçimde konuşulmasa da kişiden kişiye dolaşan duygunun başka bir dilde (müzikal dilde) ifadesidir. *Yorgun Demokrat* albümü o sadece beş yaşındayken çıkmıştır ama Ahmet Kaya o döneme dair hatırladıkları içinde

berrak bir yere sahiptir: “Ben yani, 12 Eylül’e dair görsel hafızam daha çok basın ve kitaplarla... [...] Ha, bir de *Yorgun Demokrat*’in kapağı, Ahmet Kaya’nın yüzü”.

A.’nın hikayesi, F. ve B.’den daha farklıdır. Onun F. ve B. gibi 12 Eylül deneyiminden geçmiş aile üyeleri ya da yakınları yoktur. 1990 doğumlu A.’nın politik kimliğini kurmasında ablasının anlattıklarının, politik tercihlerinin ve müzikal beğenilerinin etkisi olmuştur¹⁶. Her iki çocuğu da sola ilgi duysa da, A.’nın babası örgütlü bir sağcıdır. A. görüşmenin pek çok farklı yerinde 12 Eylül’ün onun politik kimliğini edinmesinde önemli bir etkisi olduğunu, ancak küçük bir yerde yaşadıkları ve 12 Eylül öncesini deneyimlemiş olan babası konuyla ilgili kararlı biçimde konuşmayı reddettiği için 12 Eylül deneyimine ilişkin özel bir merak geliştirdiğini anlatır. Solcu kızları ile babaları arasında belirgin bir çatışma olmasa da, A. dinledikleri kasetleri sakladıkları ya da gizli gizli dinledikleri bir ev ortamı anlatır. Bunun tek istisnası Ahmet Kaya’dır; Ahmet Kaya şarkıları olası bir çatışmanın çevresinden dolaşır; farklı kuşaklardan olan baba ve kızları arasında ortak bir ritüelin konusu olur:

Ha, Ahmet Kaya mevzusu mesela çok enteresan. Bizim ev bayağı Ahmet Kaya hayranı bir evdi. Ta ki işte Serdar Ortaç, çatal vakasına¹⁷ kadar. Hatta ben şeyi hatırlıyorum, babamla bizim kahvaltı pratiğimiz "patlat bir Ahmet Kaya, A." idi. Kahvaltı yaparken ben işte, “saza niye gelmedin, söze niye gelmedin” diye Ahmet Kaya şarkıları, “bu gala daşlı gala” diye Ahmet Kaya şarkıları söylüyordum kahvaltıda. Sonra bir sabah evdeki bütün Ahmet Kaya kasetlerinin parçalanıp atılmasına tanık oldum ve artık dinlemiyoruz onu. Neden? Çünkü o teröristmiş.

A.’nın anlattıklarında, Ahmet Kaya Kürtçe şarkı söyleyeceğini açıklayana kadar bu ritüel ve ortaklık sürer. A.’nın son sözleri babasına dönük bir sitemdir:

16 Burada yine Ahmet Kaya’nın A. ve kendisinden yaşça büyük olsa da, aynı kuşağın üyesi olan ablasıyla arasındaki iletişimsel niteliğiyle karşılaşırız. A.’nın Ahmet Kaya’yla karşılaşmasını sağlayan kendisinden önce üniversiteye başlayan ve siyasetle tanışan ablasıdır. A. ablasının aile evinde bıraktığı kaset kutusunu karıştırırken, üzerine Hakan Peker, Sibel Can gibi dönemin popüler şarkıcılarının isimlerinin yazdığı kasetleri bulduğunu, bunları kasetçalara taktığında da içlerinde Ahmet Kaya, Grup Çığ, Grup Yorum şarkıları olduğunu fark ettiğini anlatır. Kasetler kız kardeşler tarafından babadan saklanır. Anlatının devamında görüleceği gibi, belli bir süre bu durumun tek istisnası Ahmet Kaya’dır.

17 “Çatal vakası”ndan kastı 1999 Magazin Gazetecileri Derneği Ödül Töreni’nde Ahmet Kaya’ya dönük saldırı ve saldırı esnasında Ahmet Kaya’ya çatal-bıçak fırlatılmasıdır.

Ahmet Kaya'nın Kürtçe şarkı söyleyecek olması sağcı baba ve solcu kızı arasında hem politik sınırları hem de kuşak sınırlarını aşan ortaklığın sonu olur. Bu gerilime kadar, Ahmet Kaya, iki farklı kuşağın üyeleri arasında, üzerine konuşulmayan 12 Eylül öncesinin deneyimi üzerine iletişim kurmanın bir aracı olmuştur¹⁸.

Sonuç

Bu çalışma 12 Eylül'ün toplumsal belleğine özgül bir bakış açısıyla yaklaşmayı ve darbenin toplumsal belleğinin kuşaklararası niteliğini Ahmet Kaya örneği dolayısıyla çözümlemenin konusu haline getirmeyi hedefledi. Ahmet Kaya darbenin belleğini kuşak içi ve kuşaklararası bir perspektifle ele almayı olanaklı kıldığı gibi, aynı zamanda tarihsel olarak dirençli, dolayısıyla güncel; yukarıdaki çözümlenmelerden de anlaşılacağı gibi, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek tasarımları arasında kendi zamansallığını yaratma kabiliyetine sahip olması nedeniyle de özgül bir örnektir. Hem 12 Eylül'ü deneyimlememiş kuşakların gündelik hayatına, 12 Eylül öncesinin toplumsal deneyimini taşıyan, şimdiki zamanda geçmiş deneyimin var olmasını sağlayan bir iletişimsel bellek bileşeni, hem de bu kuşakların kendilerinden önceki kuşaklarla temas kurmasını olanaklı hale getiren bir bellek taşıyıcısıdır. Ancak Ahmet Kaya, 12 Eylül'den sonra oluşmuş kültürel repertuarın sadece bir bileşenidir. 12 Eylül'ü deneyimlemiş ve deneyimlememiş kuşaklar arasındaki ilişki, özellikle de kuşak "entelektleri" arasındaki gerilimli ilişki göz önüne alındığında, bu geniş kültürel repertuar hem çeşitlilik içerecek hem de farklı örnekler dolayısıyla derinlemesine çözümlenmeleri çağırarak biçimde incelenmeye ihtiyaç duymaktadır.

Kuşak ve kuşak bellekleri etrafındaki güncel tartışmalar iki önemli noktayı vurgulamaktadır. Birincisi, kuşaklar, kendilerinden önceki kuşakların deneyimlerini doğrudan devralmaktan ziyade, onu kendi güncel kuşak deneyimleriyle birlikte yorumlamakta, yani geçmişin ve bugünün deneyimlerini sentezlemektedirler (Pickering ve Keightley, 2013: 117). İkincisi, kuşaklararası ilişkiler, bir kuşağın sonraki kuşağa kendi deneyimini aktardığı bir doğrusallık yerine, "kuşaksallık" kavramının ortaya koyduğu gibi, kuşaklar arasında süregelen

18 Nitekim, A. yukarıda alıntılanan anlatısının devamında, babasının 12 Eylül'e dair sessizliği üzerine şunları söylemektedir: "Sonrasında büyümekle birlikte, internete erişim vs.nin gelmesiyle birlikte, ilk şeyi, arama motorlarında, Ahmet Kaya kimdir, Ahmet Kaya neden sürgün oldu, Grup Yorum kimdir, Kürtler kimdir, Abdullah Öcalan aslında kim filan gibi, Deniz Gezmiş kim gibi şeyler yazd[ım]... Çünkü babam anlatmıyor".

ve dinamik bir müzakerenin ürünüdür (Wydra, 2018). Bu çalışmada Ahmet Kaya'nın hem iletişimsel belleğin bir bileşeni hem de bir bellek taşıyıcısı olarak ele alınmış olması, benzer bir yaklaşımı yansıtır. Bu çalışmanın temel sorusu 12 Eylül belleğinin inşasında ve aktarılmasında Ahmet Kaya *personası* ve şarkılarının oynadığı roldür. Ancak hem kuşak için etkileşimlerde hem de kuşaklararası ilişkilerde, gerek Ahmet Kaya *personası* ve müziğinin gerekse de daha geniş anlamda 12 Eylül'ün arkasında bıraktığı kültürel repertuarın kuşaklararası nasıl müzakere edildiği, nasıl yeni anlamlar kazandığı, Wydra'nın (2018) ifadesiyle nasıl "kuşaksallık" gösterdiği, bir başka deyişle kültürel repertuarların kuşaklar arasında nasıl "seyahat ettiği" ve dönüştüğü soruları güncelliğini korumaktadır.

Kaynakça

- Argın, Şükrü (2003), *Nostalji ve Ütopya Arasında* (İstanbul: Birikim Yayınları).
- Assmann, Jan (2001), *Kültürel Bellek* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Ayşe Tekin).
- Assmann, Jan (2008), "Communicative and Cultural Memory", Eri, Astrid ve Ansgar Nünning (Der.), *Cultural Memory Studies* (Berlin: Walter de Gruyter): 109-118.
- Ben-Ze'ev, Efrat ve Edna Lomsky-Feder (2023), "The Intergenerational Hero: Carrier of a Bonding Memory", *Memory Studies*, 16 (5): 1264-1279.
- Boratav, Korkut (2008), "İktisat Tarihi (1981-2002)", Tanör, Bülent vd. (Der.), *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-2003* (İstanbul: Cem Yayınevi): 187-245.
- Butler, Judith (2016), *Kırılgan Hayat* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Başak Ertür).
- CNNTürk (2014), *Türk Müziğinde Son 30 Yılın En Sevilen Albümleri*, (23 Mayıs 2014) <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/muzik/turk-muziginde-son-30-yilin-en-sevilen-albumleri?page=2> (18.03.2023).
- Coşar, Simten (2002), "Milliyetçi Liberalizmden Liberal Milliyetçiliğe", Bora, Tanıl (Der.), *Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim Yayınları): 718-730.
- Eralp, Atila vd. (1993) "Introduction", Eralp, Atila, Muharrem Tünay and Birol Yeşilada (Der.), *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* (Londra: Praeger): 1-10.
- Fischer, Nina (2015), *Memory Work: The Second Generation* (New York: Palgrave Macmillan).
- Hirsch, Marianne (2012), *The Generation and Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust* (New York: Columbia University Press).
- İnsan Hakları Derneği (2010), "İnsan Hakları Derneği 12 Eylül Suç Duyurusu", /tarih belirtilmemiş) http://www.ihd.org.tr/images/pdf/12_eylul_suc_duyurusu_13_09_2010.pdf (24.07.2023).
- Karabağ-Sarı, Çağla (2019), "12 Eylül Filmleri ve Üniversite Gençliği: Politik Söylemler Bağlamında 12 Eylül Filmlerinin Alınlanması", *SineCine*, 4 (2): 9-39.

- Karacan, Elifcan (2016), *Remembering the 1980 Turkish Military Coup D'Etat* (Wiesbaden: Springer).
- Kaya, İlkay (2016), *Açık Yaranın Sesi* (İstanbul: İletişim).
- Kertzer, David I. (1983), "Generation as a Sociological Problem", *Annual Review of Sociology*, 9: 125-149.
- Keyder, Çağlar (1990), "Türkiye'de Demokrasinin Ekonomi Politikası", Schick, Irwin, Cemil Tonak ve Ahmet Ertuğrul (Der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (İstanbul: Belge Yayınları): 38-75.
- Maktav, Hilmi (2000), "Türk Sinemasında 12 Eylül", *Birikim*, 138: 79: 84.
- Mannheim, Karl (1998), "The Sociological Problem of Generations", Kecskemeti, Paul (Der.), *Essays on the Sociology of Knowledge Volume 5* (Abingdon: Taylor and Francis Books): 163-195.
- Mavioğlu, Ertuğrul (2006a), *Asılmayıp Beslenenler: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 1* (İstanbul: İthaki Yayınları).
- Mavioğlu, Ertuğrul (2006b), *Apoletli Adalet: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 2* (İstanbul: İthaki Yayınları).
- Mavioğlu, Ertuğrul (2008), *Bizim Çocuklar Yapamadı: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 3* (İstanbul: İthaki Yayınları).
- Milliyet (2000), "10 Yıllık Tiraj Rekortmenleri," (12 Nisan 2000) <https://www.milliyet.com.tr/cadde/10-yil-in-tiraj-rekortmenleri-5324206> (20.03.2023).
- Misztal, Barbara (2003), *Theories of Social Remembering* (Berkshire: Open University Press).
- Oran, Baskın (2003), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Orhon, Göze (2023), "Darbeyi Hatırlamak: 12 Eylül'ün Belleği", Kaynar, Mete Kaan (Der.), *Türkiye'nin 1980'li Yılları* (İstanbul: İletişim): 103-126.
- Orhon, Göze (2020), "Bir 12 Eylül Yazısının İlk Cümlesi ya da Kuşaklar, Sessizlikler, Kederler", Bora, Tanıl (Der.), *40 Yıl 12 Eylül* (İstanbul: İletişim): 15-36.
- Orhon, Göze (2015), *The Weight of the Past: Memory and Turkey's 12 September Coup* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing).
- Ozan, Ebru Deniz (2012), *Gülme Sırası Bizde* (İstanbul: Metis Yayınları).
- Özkazanç, Alev (1997), "Refah Devletinden Yeni Sağa Siyasi İktidar Tarzında Dönüşümler", *Mürekkap*, 7: 21-39.
- Pickering, Micheal ve Keightley, Emily (2013), "Communities of Memory and the Problem of Transmission", *European Journal of Cultural Studies*, 16 (1): 115-131.
- Pilcher, Jane (1994), "Mannheim's Sociology of Generations", *British Journal of Sociology*, 45 (3): 482-495.
- Riessman, Catherine (2005), "Narrative Analysis", Kelly; Nancy vd. (Der.), *Narrative, Memory and Everyday Life* (Huddersfield: University of Huddersfield Press): 1-7.
- Schuman, Howard ve Corning, Amy D. (2000), "Collective Knowledge of Public Events: The Soviet Era from the Great Purge to Glasnost", *American Journal of Sociology*, 105 (4): 913-956.
- Soyer, Ata (2001), "Açlık Grevleri/Ölüm Oruçları, TTB ve Son Tartışmalar," (tarih belirtilmemiş) http://www.ttb.org.tr/eweb/aclik_grevleri/a_soyer.html (28.07.2023).
- Tekin, Ozan (2013), *Factories of Memory: Cinematic Representations of the 12 September Coup* (Hamburg: Anchor Academic Publishing).
- Traverso, Enzo (2018), *Solun Melankolisi* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Elif Ersavcı).

- Tuşalp, Erbil (1986), *12 Eylül Tutanakları, Bin Tanık* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları).
- Welzer, Harald (2008), "Communicative Memory", Erll, Astrid ve Ansgar Nünning (Der.), *Cultural Memory Studies* (Berlin: Walter de Gruyter): 285-298.
- Williams, Raymond (1961), *The Long Revolution* (Harmondsworth: Penguin).
- Williams, Travis B. (2019), *History and Memory in the Dead Sea Scrolls* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Wydra, H. (2018), "Generations of Memory: Elements of a Coceptual Framework", *Comparative Studies in Society and History*, 60 (1): 5-34.
- Youtube (2014), "Ahmet Kaya/ 12 Eylül Darbesi, Mini Söyleşi", (11 Eylül 2013) https://www.youtube.com/watch?v=2_iKwMeo748&t=35s (28.07.2023).